

RUSIJA BEATEITIES

TOTALITARIZMO
SUGRĮŽIMAS

MASHA GESSEN

baltos lankos

Masha Gessen

Rusija be ateities:

totalitarizmo sugrįžimas

Iš anglų kalbos vertė Mingailė Jurkutė

baltos lankos

Turinys

<i>Dramatis personae</i>	9
Pratarmė	11

PIRMA DALIS. GIMUSIEJI SSRS

1. 1984-ųjų karta	19
2. Gyvenimas: tyrimas	34
3. Privilegijuotieji	53
4. <i>Homo sovieticus</i>	69

ANTRA DALIS. REVOLIUCIJA

5. „Gulbių ežeras“	95
6. Baltųjų rūmų sunaikinimas	128
7. Visi trokšta tapti milijonieriais	155

TREČIA DALIS. PRAEITIES ATNARSTYMAS

8. Gedėjimas: sulaikymas	177
9. Senosios dainos	209
10. Vėl ir vėl iš naujo	236

KETVIRTA DALIS. PRISIKĖLIMAS

11. Gyvenimas po mirties	261
12. Oranžinė grėsmė.....	285
13. Šeimos reikalai.....	315

PENKTA DALIS. PROTESTAS

14. Ateitis yra istorija.....	353
15. <i>Buduščio net</i>	382
16. Balti kaspilai	398
17. Maša: 2012 m. gegužės 6-oji	435

ŠEŠTA DALIS. SUSIDOROJIMAS

18. Serioža: 2013 m. liepos 18-oji.....	457
19. Lioša: 2013 m. birželio 11-oji.....	484
20. Suskilusi tauta.....	514
21. Žana: 2015 m. vasario 27-oji.....	549
22. Amžinasis karas	568

Epilogas	581
Padėkos.....	595
Išnašos.....	597

Pratarmė

Aš girdėjau daugybę pasakojimų apie Rusiją, nemažai jų ir papasakojau. Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje, kai buvau vienuolikos ar dvylikos, mama man pasakė, kad SSRS yra totalitarinė valstybė, – ji sulygino jos režimą su nacių režimu, tai buvo išskirtinis sovietinės pilietės minties ir kalbos veiksmas. Tėvai kalbėjo, kad sovietų režimas truks amžinai, todėl mes turime palikti šalį.

Devintojo dešimtmečio pabaigoje, man tik pradėjus dirbti žurnalistinį darbą, sovietų režimas susvyravo, o paskui subyrėjo į šūsni nuolaužų, ar bent taip yra pasakojama. Aš prisijungiau prie pulko žurnalistų, kurie su jauduliu dokumentavo, kaip mano šalis apsikabina laisvę ir pasuka link demokratijos.

Ketvirtą ir penktą savo dešimtį aš liudijau Rusijos demokratijos, į kurią iš tikrųjų taip ir nebuvo ateita, mirtį. Žmonių pasakojimai įvairavo: daug kas tvirtino, kad Rusija, žengusi porą žingsnių link demokratijos, tiesiog per vieną atsitraukė atgal; kai kas kaltino Vladimirą Putiną ir KGB, kiti – tariamą rusų meilę geležiniam kumščiui, dar kiti ir toliau manė, kad kalti yra neapdairūs, pasipūtę Vakariai. Vienu metu maniau, kad rašysiu apie tai, kaip nusilpo ir suiro Putino režimas. Netrukus man teko antrąkart trauktis iš Rusijos – šįkart kaip pusamžiam žmogui jau su savo vaikais. Ir visai kaip anksčiau

mano motina, aš stengiausi paaiškinti savo vaikams, kodėl mes nebegalime gyventi savo šalyje.

Reikalo esmė buvo gana aiški. Beveik du dešimtmečius Rusijos piliečiai gyveno laipsniškai prarasdami teises ir laisves. 2012 m. Putino valdžia pradėjo atvirą politinį susidorojimą. Šalis stojo į karą su vidiniais priešais ir su kaimynais. 2008 m. Rusija įsiveržė į Gruziją, o 2014 m. užpuolė Ukrainą ir aneksavo dideles jos teritorijas. Ji taip pat pradėjo informacinį karą su Vakarų demokratija, tiek idėjiniu, tiek tikrovės lygmenimis. Vakarų apžvalgininkams užtruko permatyti, kas dedasi Rusijoje, tačiau šiandien pasakoti apie visokius Rusijos karus tapo įprasta. Šiuolaikinėje amerikietiškoje vaizduotėje Rusija atgavo blogio imperijos ir egzistencinės grėsmės įvaizdį.

Politinis susidorojimas, karai ir net Rusijos sugrįžimas prie senojo vaidmens pasaulinėje arenoje yra dalykai, kurie tikrai nutiko – kuriuos stebėjau – ir apie kuriuos norėjau papasakoti. Tačiau aš taip pat norėjau papasakoti apie tai, kas neįvyko: istoriją apie laisvę, kurios nepasirinkta, ir demokratiją, kurios negeista. Kaip pasakoti tokią istoriją? Kur ieškoti nebūčių priežasčių? Kur pradėti, ir nuo ko?

Populiariosios knygos apie Rusiją – kaip ir bet kurias kitas šalis – sukrenta į dvi dideles kategorijas: tai istorijos apie galinguosius (carus, Staliną, Putiną ir jų aplinkas), kuriose aiškinama kaip šalis buvo ir yra valdoma, ir istorijos apie „paprastus žmones“, kuriose siekiama parodyti, ką reiškia tokiose šalyse gyventi. Aš prirašiau abiejų rūšių knygų, dar daugiau tokių perskaičiau. Tačiau net geriausios iš jų – o galbūt būtent geriausios iš jų – atskleidžia tik vieną šalies istorijos pusę. Jei įsivaizduosime, kaip kad aš įsivaizduoju, jog žurnalisto darbas yra tarsi indų pasakėčia apie šešis neregius ir dramblių,

dauguma knygų apie Rusiją aprašo vien tik dramblio galvą ar vien tik jo kojas. Ir net jei kai kurios knygos pateikia uodegos, straublio ar liemens aprašymus, tik labai nedaug jų stengiasi paaiškinti, kaip šios gyvūno dalys funkcionuoja drauge ar kas tai apskritai per žvėris. Šiuokart aš išsikėliau tikslą ir aprašyti žvėrį, ir jį apibrėžti.

Nusprendžiau pradėti nuo sovietinio režimo žlugimo – galbūt mums vertėtų persvarstyti prielaidą, kad jis „žlugo“. Taip pat nusprendžiau susitelkti į žmones, kuriems SSRS pabaiga tapo pirmaisiais arba vienais iš pirmųjų juos formavusių prisiminimų: rusų kartą, gimusią tarp devintojo dešimtmečio pradžios ir vidurio. Jie užaugo dešimtajame dešimtmetyje, kupiname galbūt didžiausių prieštaravimų Rusijos istorijoje: kai kurie jį atsimena kaip išsilaisvinimo metą, kitiems tai chaoso ir kančios laikai. Tai karta, visą savo gyvenimą nugyvenusį Vladimiro Putino valdomoje Rusijoje. Atrenkant tyrimo dalyvius taip pat ieškojau žmonių, kurių gyvenimas dėl 2012 m. prasidėjusio politinio susidorojimo būtų drastiškai pasikeitęs. Lioša, Maša, Serioža ir Žana – keturi jaunuoliai, kilę iš skirtingų miestų, skirtingų šeimų ir labai skirtingų sovietinių pasaulių, – leido man papasakoti, ką tai reiškė augti šalyje, tampančioje vis atviresne, o subręsti merdinčioje visuomenėje.

Aš ieškojau protagonistų taip, kaip žurnalistai paprastai tai daro: ieškojau žmonių, kurie būtų „normalūs“ tuo požiūriu, kad jų patirtys atspindėtų milijonus kitų patirčių, ir kartu išskirtiniai: inteligentiški, aistringi, savistabūs, gebantys gyvai papasakoti savo istorijas. Tačiau gebėjimas jausti savo gyvenimo pasaulyje prasmingumą yra laisvės funkcija. Sovietų režimas atėmė ne tik žmonių gebėjimą gyventi laisvėje, tačiau ir gebėjimą suvokti, kas iš jų buvo atimta ir kaip tai

buvo padaryta. Režimas siekė sunaikinti asmeninę ir istorinę atmintį, kaip ir mokslinius visuomenės tyrimus. Jų sėkmingas karas prieš socialinius mokslus leido Vakarų mokslininkams ištisus dešimtmečius būti geresniems Rusijos specialistams nei patys rusai, tačiau būdami pašaliečiai, stokoję priėjus prie informacijos, vakariečiai varganai teuzpildė atsivėrusį vakuumą. Bet kad ir kokios problemos kilo moksliniam pažinimui, išpuolis pirmiausia buvo nutaikytas į žmoniškumą Rusijos visuomenės, kuri prarado įrankius ir net kalbą savipratos artikuliacijai. Visi pasakojimai apie Rusiją, kuriuos Rusija pasakojo pati sau, buvo sukurti sovietinių ideologų. Jei moderni šalis neturi sociologų, psichologų ar filosofų, ką ji gali sužinoti apie save? Ir ką apie save gali žinoti jos piliečiai? Aš susivokiau, kad mano motinos paprastutis veiksmas priskirti sovietų režimą tam tikrai kategorijai ir palyginti jį su kitu tokiu, pareikalavo nepaprastai didelio laisvės laipsnio, kurį ji įgijo, bent jau iš dalies, priėmusi sprendimą emigruoti.

Bandžiau aprėpti tragedijos mastą, kai prarandami intelektualiniai prasmės kūrimo įrankiai, ir ieškojau rusų, kurie būtų mėginę juos panaudoti tiek sovietiniu, tiek posovietiniu laikotarpiu. Veikėjų sąrašas išaugo apimdamas sociologą, psichologą ir filosofą. Jei kas nors gali parūpinti įrankių drambliui apibrėžti, tai jie. Jie nėra nei „paprasti žmonės“ – jų pasakojimai apie vargus prikelti savo disciplinas iš numirusiųjų yra kažin ar reprezentatyvūs, – nei „galingieji“, tai žmonės, kurie siekia suprasti. Putino eroje socialiniai mokslai buvo sutriuškinti ir priversti išsigimti iki tol dar nematytais būdais, tad mano protagonistai susidūrė su naujomis situacijomis be išeities.

Pyniau šias istorijas draugėn ir įsivaizdavau, kad yra rašomas storas rusiškas (negrožinis) romanas, kuris pasakoja

ties apie asmenines tragedijas, ties apie jas nulėmusius įvykius ir sumanymus. Tikiuosi, kad pavyko parašyti knygą, kuri ne tik parodo, kaip žmonės jautėsi gyvendami Rusijoje pastaruosius trisdešimt metų, bet ir kuo šiuo laikotarpiu Rusija buvo, kuo ji tapo ir kaip tai atsitiko. Dramblys irgi trumpai pasirodo (žr. p. 473).

1984-ųjų karta

Maša

Septyniasdešimtųjų Didžiosios Spalio Revoliucijos metinių proga Mašos močiutė, raketų mokslininkė, nuvedė Mašą krikštyti į Šventojo Jono Kario cerkvę Maskvos centre. Mašai buvo treji su puse, tai reiškė, kad tądien cerkvėje ji buvo maždaug trejais metais vyresnė už visus kitus vaikus. Jos močiutei Galinai Vasiljevnei buvo penkiasdešimt penkeri, tai reiškė, kad ji buvo maždaug to paties amžiaus, kaip ir dauguma čia susirinkusių suaugusių moterų. Jos buvo senos – penkiasdešimt penkeri buvo amžius, kada sovietinės moterys išeidavo į pensiją, ir vargiai būtų radęs penkiasdešimt penkiametę, kuri dar nebūtų močiutė, – tačiau ne tokios senos, kad prisimintų laikus, kai Rusijoje religija buvo išpažįstama atvirai ir išdidžiai. Ne taip seniai Galina Vasiljevna išvis nesusimąstydavo apie religiją. Jos pačios mama vaikščiojo į cerkvę ir buvo ją pakrikštijusi. Galina Vasiljevna universitete studijavo fiziką, ir nors baigė studijas keleriais metais anksčiau, nei „mokslinio ateizmo pagrindų“ kursas visoms specialybėms buvo įtrauktas į privalomąsias diplomines studijas, ją mokė, kad religija yra liaudies opijus*.

* Anglakalbiai skaitytojai dažniausiai geriau žino kitą šios frazės variantą: „Religija yra opijus liaudžiai.“ Rusiškas vertimas yra artimesnis originalui, tačiau jis plito be

Didžiąją dalį pilnametystės Galina Vasiljevna pragyveno darbuodamasi ties dalykais, kurie buvo visiška religijos priešingybė: jie buvo medžiagiški, visai ne mistiški ir skriejo į kosmosą. Paskutinė jos darbovietė buvo Mokslinis-gamybinis susivienijimas „Molnija“ („Žaibas“, kuriame buvo kuriamas sovietinis kosminis erdvėlaivis „Buran“ („Pūga“). Jos užduotis buvo sukurti mechanizmą, kuris erdvėlaiviui nutūpus leistų komandai iš vidaus atsidaryti duris. Erdvėlaivis buvo beveik baigtas. Po metų buvo planuojamas „Burano“ pakilimas. Atėjus tam laikui, pirmasis bandomasis skrydis buvo bepilotis ir sėkmingas, tačiau daugiau „Buranas“ nebepakilo. Projekto finansavimas išseko, o mechanizmas, leidžiantis nusileidus iš vidaus atidaryti erdvėlaivio duris, niekada nebuvo panaudotas¹.

Galina Vasiljevna visada itin gerai juto subtilius ją supančio pasaulio nuotaikų ir lūkesčių svyravimus, tokioje šalyje kaip Sovietų Sąjunga tai buvo labai naudinga savybė – supratimas, iš kur pučia vėjas, galėjo nulemti gyvybę arba mirtį. Ir šiuo metu, net jei jos profesinis gyvenimas atrodė judantis puikia linkme –ėjo paskutiniai metai iki „Burano“ pakilimo, – ji jautė, kad kažkas eižėja, kažkas pačiuose vienintelio

konteksto, kaip ir populiariojoje Vakarų kultūroje. Pasažas, iš kurio ištraukta ši frazė, skamba taip: „Religinis skurdumas kartu yra ir tikrojo skurdo *išraiška*, ir *protestas* prieš tikrąjį skurdą. Religija – tai engiamos būtybės atodūsis, beširdžio pasaulio širdis, nes ji yra bedvasės santvarkos dvasia. Religija yra liaudies opijus. Panaikinti religiją – *iliuzinę* liaudies laimę – reikalauja jos *tikroji* laimė. Kai reikalaujama išsižadėti iliuzijų dėl savo padėties, tai *reikalaujama išsižadėti tokios padėties, kuriai reikalingos iliuzijos*. Vadinausi, kritikuoti religiją reiškia *pradėti kritikuoti tą ašarų pakalnę*, kurios *šventa aureolė* yra religija.“ [K. Marksas, *Dėl Hėgelio teisės filosofijos kritikos: Įvadas*, Partijos istorijos institutas prie Lietuvos KP CK – Marksizmo-leninizmo instituto prie TSKP CK filialas, vertimo redaktorė Rima Dulkienė, Vilnius: „Mintis“, 1985, p. 4.] (Čia ir toliau – aut. past., jei nenurodyta kitaip.)

jai žinomo pasaulio pamatuose, pasaulio, pagrįsto materialių dalykų viršenybe. Įtrūka reikalavo ieškoti naujų idėjų, o dar geriau – naujo pamato, kad būtų galima užpildyti atsivėrusią tuštumą. Atrodė, lyg ji nujaustų, kad tvirtas nemistinis dalykas, kurio atsiradimui ji paskyrė savo gyvenimą, praras reikšmę palikdamas metafizinę tuštumą.

Galina Vasiljevna galėjo būti išmokyta, kad religija yra liaudies opijus, ir jai, kaip ir visai likusiai šaliai bei pasauliui, galėjo būti sakoma, kad bolševikai sunaikino organizuotą religiją, tačiau daugiau nei pusę amžiaus pragyvenusi Sovietų Sąjungoje ji žinojo, kad tai ne visai tiesa. Ketvirtajame dešimtmetyje, kai ji dar buvo vaikas, dauguma sovietinių piliečių vis dar atvirai sakydavo tikintys Dievą². Naujoji karta turėjo išaugti jau visiškai atsikračiusi ir prietarų, tarp kurių religija buvo tik pogrupis, ir širdgėlos, skatinusios patį religijos poreikį. Tačiau kai Galinai Vasiljevnai buvo devyneri, prasidėjo Antrasis pasaulinis karas. Vokiečiai artinosi taip greitai, o sovietų valdžia atrodė tokia bejėgė, kad nebeliko kuo daugiau tikėti, tik Dievu³. Netrukus ėmė atrodyti, kad sovietų valdžia susitaikė su Rusijos Stačiatikių Bažnyčia ir nuo šio momento komunistai ir dvasininkija drauge kaunasi su naciais⁴. Po karo Bažnyčia vėl tapo senolių kartos institucija, tačiau liko žinojimas, kad katastrofiško netikrumo akivaizdoje ji gali tapti prieglobsčiu.

Močiutė paaiškino Mašai, kad jos eina į cerkvę dėl tėvo Aleksandro Menio. Menis buvo kunigas kaip tik tokių žmonių kaip Galina Vasiljevna. Jo tėvai buvo gamtos mokslų mokslininkai ir jis mokėjo kalbėtis su žmonėmis, kurie augo ne Bažnyčioje. Jis buvo įšventintas Rusų Stačiatikių Bažnyčios, kuri nuo karo laikų tenkino Kremliaus pageidavimus, tačiau turėjo savo būdų šviesti ir mokyti, dėl kurių jam buvo iškilusi

suėmimo grėsmė⁵. Dabar, reikalams kiek pralaisvėjus, Menis buvo savo populiarumo šlovės išvakarėse, rinko tūkstančius, o netrukus – šimtus tūkstančių sekėjų, tačiau dar buvo likę keleri metai iki jo rašiniai bus pradėti spausdinti Sovietų Sąjungoje. Močiutės kalbose apie tėvą Aleksandrą ar Jėzaus Kristaus mokymo šviesą Maša suprato nedaug, tačiau vedama į cerkvę nesipriešino. Lapkričio 7-oji* visada buvo jos mėgstamiausia šventė, nes tądien, per Didžiosios Spalio revoliucijos metines, jos močiutė, 364 metų dienas gaminanti vangiai ir pusėtinai, keptavo pyragėlius, kuriuos Maša mėgo.

„Kuriam galui taip padarei?“ – paklausė Mašos motina, atėjusi pasiimti dukters ir ant jos kaklo pastebėjusi mažulytį kryželį. Tuo, tiesą sakant, pokalbis ir baigėsi. Tatjana ne baisiai mėgo kalbėti, ji buvo veiksmo moteris. Supratusi, kad laukiasi, ji patraukė į savo instituto partijos komitetą tikėdamasi, kad šis privers jos vaiko tėvą, turintį mažų mažiausiai dar vieną merginą, Tatjaną vesti. Tai nebuvo neįprastas prašymas ir toks partijos komiteto įsikišimas irgi nebūtų buvęs neįprastas, tačiau Tatjanai tai smogė jai rikošetu. Mašos tėvas neteko darbo vietos institute, o dėl to ir leidimo gyventi Maskvoje, tad turėjo išvykti namo į sovietinius Tolimuosius Rytus, už tūkstančių kilometrų nuo savo merginų.

Motinystė pateikė daugiau nemalonių staigmenų. Tatjana tapo priklausoma nuo savo tėvų. Absoliučiai visi jos kartos žmonės naudojos tėvais kaip nemokamomis vaikų priežiūros paslaugomis⁶, alternatyva buvo nebent valstybiniai rajoniniai vaikų darželiai, vidurio kelias tarp vaikų kalėjimo

* Spalio revoliucijos metinės yra lapkričio 7 d., nes carinė Rusija turėjo savo kalendorių, be keliamųjų metų. Iki 1917 m. jis trylika dienų „atsiliko“ nuo vakarietiškojo, o bolševikams pakoregavus dienas, antroji spalio pusė pateko į lapkričio mėnesį.

ir sandėliavimo, arba bedieviškai brangios ir abejotinai teisėtos privačių auklių paslaugos. Tatjana buvo išsikovojusį neįtikėtiną nepriklausomybę nuo tėvų – kitaip nei dauguma jos bendraamžių, ji gyveno atskirai, komunaliniame bute, kuriuo dalinosi tik su viena šeima, tačiau vaikas ją vėl pririšo prie tėvų buto už kelių kvartalų. Gyvendami dviejų kambarių bute su virtuve, Galina Vasiljevna ir Borisas Michailovičius turėjo vietos mažajai Mašai, o dirbdami kosmoso pramonėje vyriausiais tyrėjais – daugiau laiko už savo studentę dukterį. Tatjana susivokė, kad norėdama negrįžtamai palikti tėvų namus turės gerai uždirbti ir suktis. Veiklos, kurių ji ketino imtis, pagal sovietinius įstatymus, ribojančius daugelį veiklų ir draudžiančius privatų verslą, griežtai kalbant, nebuvo teisėtos, tačiau didumą jos veiksmų valdžia dažniausiai tylomis toleravo. Sulaukusi trejų, Maša buvo priimta į prestižinę elitinę ikimokyklinę internatą, skirtą Centro komiteto narių vaikams, į kurį buvo praktiškai neįmanoma patekti. (Tiesą sakant, kai gimė Maša, Centro komiteto narių amžiaus vidurkis artėjo prie septyniasdešimt penkerių⁷, tad internate mokėsi jų anūakai ir proanūakai, taip pat vieno kito išskirtinai sumanaus sovietinio piliečio, tokio kaip Tatjana, vaikai.) Štai kaip mokyklą aprašė vienas ankstesniosios kartos mokinyss:

Viduje viskas dvelkė geroje ir ką tik iškeptomis bandelėmis. Ypač išpuoselėtas buvo Lenino kampelis, su baltų gladiolių kompozicijomis po Uljanovų šeimos nuotraukomis, sukabintomis ant karmino raudonumo skelbimų lentos nelyginant ikonos. Panoraminėje verandoje, žvelgiančioje į miškus, kuriuose vaidenasi, žąsies pūkų miegmaišiuose, surišti kaip paršeliai, snūduriavo nomenklatūros palikuonys.

„Pabuskite, ateities komunistai! – suklykė mokytoja, plodama delnais. Ir gudriai išsišiepė. – Laikas žuvų taukams!“ <...> Prie manęs artinosi milžiniška auklė – vis dar prisimenu jos vardą – Zoja Petrovna, rankoje laikydama didžiulį šaukštą juodųjų ikrų.⁸

Tais metais, kai priėmė Mašą, Lenino kampelis jau buvo praradęs dalį spindesio, o mokytojos kiek sušvelninusios retorišką, pasirodydamos retai bestūgždavo „komunistai“. Tačiau kasdieniai ikrų daviniai išliko, kurdami itin stiprų kontrastą su išoriniu pasauliu, kuriame maisto stygius buvo ryškiausias kasdienybės bruožas. Tačiau net ir čia būdavo visuose sovietiniuose darželiuose pažįstamos į gabalą sušokusios manų košės, kurią lėkštėje galėjai pastatyti ant šono. Mokykla laikėsi penkių dienų internatinio režimo – nepranokta sovietinė prabanga. Paprastai savaitgaliais Maša, kaip ir dauguma sovietinių vaikų, būdavo pas senelius. Stengdamasi uždirbti šiam gyvenimo būdai, Tatjana plūšo septynias dienas per savaitę.

Kai Mašai buvo ketveri, mama ją išmokė atskirti padirbtus dolerius nuo tikrų. Įkliūti su užsienio valiuta, tiek tikra, tiek padirbta, buvo pavojinga, tai galėjo užtraukti iki penkiolikos metų kalėjimo⁹, tačiau atrodė, kad Tatjana nepajėgi jausti baimės. Šiaip ar taip, tai buvo jos pragyvenimo šaltinis. Ji taip pat turėjo korepetitorių paslaugų verslą – pradėjo kaip privati korepetitorė, tačiau netrukus suprato, kad norint iš tikrųjų uždirbti verslui reikia apimties. Ji pradėjo suvedinėti klientus – daugiausia abiturientus, besiruošiančius alinantiems universitetiniams stojamiesiems egzaminams žodžiu – su kolegomis aspirantais, galinčiais juos paruošti. Savo pačios korepetitorės praktikoje ji pasirinko labai pelningą ir

retą specializaciją, kurią pati ir sugalvojo, – ruošė jaunuolius įveikti „grabus“.

„Grabai“ buvo klausimai, sukurti specialiai žydams. Sovietinės aukštojo mokslo įstaigos buvo dviejų tipų: tos, kurios visai nepriimdavo žydų, ir tos, kurios priimdavo griežtai ribotą skaičių. Taisyklių, pagal kurias būdavo nepriimama, žinoma, niekas viešai neskelbė, o atmesdavo itin sadistiškai. Žydai dažniausiai laikydavo stojamuosius egzaminus drauge su visais kitais stojančiaisiais. Jie traukdavo bilietus iš tos pačios krūvos, kaip ir visi. Tačiau jei jie sėkmingai atsakydavo į du ar tris egzamino biliete pateiktus klausimus, egzaminuotojas klasės vienumoje kasdieniškai užduodavo papildomą, neva iš pateiktų atsakymų plaukiantį klausimą. Tai ir būdavo „grabas“. Matematikos egzamine tai paprastai būdavo ne šiaip sudėtinga, tačiau neišsprendžiama užduotis. Stojantysis susikirsdavo ir nuskęsdavo. Tada egzaminuotojas „grabą“ užkaldavo – žydas stojamojo egzamino neišlaikė. Nebent jis turėjo korepetitorę Tatjaną. Ji ne tik išstobulino meną išmokyti konkrečių „grabų“, kuriuos iš kažkur susižinodavo, tačiau ir bazinio algoritmo, kaip juos atpažinti ir kaip įrodyti, kad tai neišsprendžiamos užduotys. Ši šviesiaplaukė atsikišusiais kapliais ir aviatoriaus akiniais mokėjo išmokyti sovietų žydus nulaužti antisemitinę mašiną, ir dėl to Maša galėjo valgyti ikrus ir šlykščių Centro komiteto manų košę.

Žana

Norint gauti bent ką nors panašaus į sąžiningas žaidimo taisykles, reikėjo nebūti žydu. Asmens „tautybė“ – tai, ką amerikiečiai vadintų „etnine kilme“ – buvo nurodoma visuose svarbiuose

tapatybės dokumentuose, nuo gimimo liudijimo iki vidaus paso, santuokos liudijimo, asmens bylos darbe ar mokslo įstaigoje. Priskyrus „tautybę“, ji nebesikeisdavo ir būdavo perduodama iš kartos į kartą. Žanos tėvui Borisui kažkokiu būdu – greičiausiai dėl jo tėvų išvalgumo ir pastangų – pasisekė gauti dokumentus, nurodančius, kad jis yra etninis rusas. Su savo tamsiai rudomis akimis, juodomis standžiomis garbanomis ir atpažįstamai žydiškais tėvų vardais – Dina ir Jefimu – jis vargiai galėjo ką apmulkinti, tačiau sugebėdavo išvengti didesnio klausinėjimo paaikškinęs, visai nelogiškai, kad yra „pusiau žydas“. Šis įgūdis, etniškai tinkami dokumentai ir aukščiausi mokslo balai jam atvėrė kelią į universitetą. Vis dėlto buvo viena didelė kliūtis: kitaip nei absoliuti sovietinių mokinių dauguma, Borisas nebuvo komjaunuolis, Visasąjunginės Lenino komunistinio jaunimo sąjungos narys, todėl mokyklos baigimo dokumentuose buvo apibūdintas kaip „politiškai nepatikimas“. Jo motina Dina Jakovlevna stengėsi, kad mokykla pakeistų formuluotę. Tai atrodė kaip nerealus sumanymas, tačiau buvo būtina. Jos šeimoje, susidedančioje vien iš mokslininkų ir gydytojų, kiekvienas buvo ir genialus, ir daug pasiekęs. Formuluotė buvo pakeista. Borisas įstojo į Valstybinio Gorkio universiteto Radiofizikos fakultetą. Jį Borisas baigs pelnęs aukščiausius įvertinimus, o sulaukęs dvidešimt ketverių apgins daktaro disertaciją.

Jo šeima ir draugai sutartinai laikėsi nuomonės, kad anksčiau ar vėliau už savo darbus kvantinės fizikos srityje jis gaus Nobelio premiją.

Žana gimė 1984-aisiais, tais metais, kai Borisas baigė rengti disertaciją. Jos mama Raisa buvo prancūzų kalbos mokytoja. Sovietinėmis akimis, jie buvo *bogema* – bohemiška šeima, tai reiškė, kad tvarkė savo šeimos gyvenimą pagal taisykles, kurios

atrodė vakarietišškai, nuolat plėtė savo socialinį ratą. Jie nuomojosi namą, o vyresnioji Boriso sesuo su vaiku gyveno pas Diną Jakovlevną, tai buvo įprasta. Namas, stūksantis aptriušusiam miesto centre, buvo senas ir medinis, jame nebuvo nei vonios, nei dušo, tik tualetas. Šeima susitvarkydavo – šildė vandenį ant viryklės ir prausėsi virš dubens arba eidavo į dušą pas draugus, ir apskritai jie nebuvo tiek vakarietiški, kad kasdien prastųsi duše. Tačiau pakankamai vakarietiški, kad žaistų tenisą – retą sportą, dėl kurio, kai Žana dar buvo kūdikis, į laikraštį patekusi šeimos nuotrauka apskriejo miestą. Nuotraukoje užfiksuoti trys tamsiaplaukiai žmonės, išsišiepę iki ausų akinamai baltomis šypsenomis. Savo pilkame mieste jie traukė akį.

Miestas buvo pavadintas Gorkiu, pagal rusų rašytoją Aleksejų Peškovą – sekdamas revoliucinėmis madomis, jis pasirinko sentimentalų literatūrinį slapyvardį, reiškiantį „kartus“. Kai pradėjo suvokti supančią aplinką, Žana nieko nežinojo apie kažkada gyvenusį rašytoją Gorkį, jai tai tebuvo tiesioginis jos miesto apibūdinimas. Atrodė, kad sovietinė valdžia irgi taip mano: ketveri metai iki Žanos gimimo ji parinko Gorkį kaip tremties vietą fizikui Andrejui Dmitrijevičiui Sacharovui, 1975 m. Nobelio taikos premijos laureatui ir žinomiausiam šalies disidentui. Sacharovo pavardė reiškė „cukrų“, o pagal tai, kaip Žanos tėvas ją tardavo, Žana žinojo, kad tai kažkas stebuklingo. Išgirdusi, kad jis eina į „cukrinį namą“ – ji nesuprasdavo, kad jis ne šiaip svečiuojasi pas didįjį žmogų, bet laikosi tam tikro atsargumo, – ji maldaudavo pasiimti ją kartu, tačiau jis niekada nesutiko. Savo kačiuką ji pavadino Andrejumi Dmitrijevičiumi Sacharovu.

Štai taip 1987 m. pavasarį, kai Žanai buvo beveik treji, miestą apibūdino Sacharovo žmona Jelena Bonner:

Manytum, kad yra ne ankstyvas balandis, tačiau vėlyvas ruduo prieš pat žiemą. <...> Matau, kaip pėstieji klampoją per balas, jų batai aplipę milžiniškais, sunkiais purvo gumulais. Vėjas lenkia medžių viršūnes iki pat žemės. Iš tamsaus dangaus krenta šlapdriba, nuklodama purvinai baltomis dėmėmis kažkokį paviršių, kuris kažį ar nusipelno vadintis „žeme“.¹⁰

Žana buvo įsitikinusi, kad gyvena blogiausiam pasaulio mieste, o kartus jo pavadinimas apibūdina priverstųjų gyventi čia gyvenimą, ypač jos motinos. Didumą laiko Raisa mėgindavo gauti produktų. Kartais ji važiuodavo į Maskvą – naktis traukinyje pirmyn, tada stovėjimas eilėse per dieną ir kitą naktį – traukiniu atgal. Dažniausiai Maskvoje „išmesdavo“ mėsos produktų, neregėtų Gorkyje metų metais. Maskva turėjo savą deficitą, tačiau, palyginti su Gorkiu, kurio parduotuvėse galėjo nebūti nieko, išskyrus neaiškų tamsų skystį trilitriniuose stiklainiuose skardiniais dangteliais, Maskva buvo pažadėtoji žemė, jei apskritai ne rojus žemėje. Kartą Raisa parvežė saldainių – permatomą plastikinį maišelį, pilnutėlį pilkai rudų cilindriukų, įvyniotų į popieriukus. Tai buvo sojų masė, sumaišyta su cukrumi ir grūstais žemės riešutais, apibarstyta kakavos milteliais. Žanai atrodė, kad ji niekada nėra ragavusi nieko skanesnio. Kitą kartą Raisos draugė atnešė maišą bananų. Jie buvo žali ir kieti, Raisa, kitaip nei jos duktė, buvo mačiusi bananus, tad žinojo, kad juos reikia palaikyti tamsioje spintelėje, kad sunoktų. Borisas nedalyvavo kasdienio apsirūpinimo procese, tačiau kartais ir jis sublizgėdavo kuo nors, ką pavykdavo „gauti“ – šis sovietinis terminas vartotas sunkiai randamam maistui, todėl Žana manė, kad jos tėčiui pavyko „gauti“ kokių

nors dalykų, nes jis buvo labai aukštas*. Trumpai tariant, jis buvo superherojus.

Žana neturėjo nustatyto laiko eiti miegoti, o kadangi namai visada būdavo pilni žmonių, besišnekučiuojančių aplink stalą, ji irgi sėdėdavo drauge iki vidurnakčio ar ilgiau. Jos tėvas, neturintis nustatytų darbo valandų, eidamas į laboratoriją palikdavo ją pakeliui rajono darželyje. Paprastai tai sutapdavo su ramybės valandos pradžia – pokaičio miegu, tai buvo patogiu, nes namuose Žana ne visai išsimiegodavo.

Kai Žanai buvo maždaug treji, pokalbiai prie stalo senajame mediniame name ėmė keistis. Jie pasisuko nuo Dopplerio reiškinių bei visų kitų Boriso galvoje besisukančių teorinių problemų prie fakto, kad Gorkyje rengiamasi statyti branduolinę jėgainę. Procesas jau buvo prasidėjęs¹¹. Buvo praėję vos metai po Černobylio atominės elektrinės katastrofos Ukrainoje, valdžia stengėsi informaciją nuslėpti, tačiau žinių plitimą jai pavyko tik pristabdyti. Dabar praradimo ir pavojaus mastas jau buvo išaiškėjęs. Dina Jakovlevna, pediatrė, spaudė sūnų: „Kaip tu, fizikas, gali ramiai stovėti nuošaly, kai kažką panašaus rengiamasi statyti miesto teritorijoje?“

Kiek tik Žana, Raisa, Borisas ir net Dina Jakovlevna buvo gyvi, sovietiniai žmonės ramiai stovėjo nuošaly, kai valdžia sąmoningai kėlė jų gyvybėms pavojų, tačiau kažkas pasikeitė. 1985 m. naujasis Komunistų partijos generalinis sekretorius – valstybės vadovas – paskelbė tai, ką pats vadino „naujuoju kursu“. Jis buvo ne pirmas generalinis sekretorius, sakantis tokius žodžius ar net vartojantis žodį *perestroika*, reiškiantį

* Sovietmečiu sunkiai randamų prekių įsigijimui įvardyti buvo vartojamas žodis „gauti“. Rusiškas žodis „dostat“ reiškia tiek „gauti“, tiek „pasiekti“ (vert. past.).

„persitvarkymą“, tačiau dabar kažkas iš tikrųjų keitėsi. Dina Jakovlevna nuėjo į mitingą, kuriame protestavo prieš planuojamą atominę elektrinę. Vos prieš metus partijos nesankcionuotas mitingas būtų laikomas valstybiniu nusikaltimu, o jo dalyviai būtų buvę suimti ir teisiami. Praėjus septyneriems metams Sacharovui buvo leista išvykti iš Gorkio ir grįžti į Maskvą. Fizikas, sovietų vandenilinės bombos kūrėjas jau seniai buvo tapęs kovotoju už branduolinį saugumą. Borisas nuvyko į jo butą Maskvoje ir įrašė interviu, kuriame šis didis žmogus pasisakė prieš atominę elektrinę, ir išspausdino jį miesto laikraštyje „Gorkovskij rabočij“ („Gorkio darbininkas“). Sacharovas užbaigė žodžiais: „Tikiuosi, tau pavyks pakeisti įvykių eigą. Aš visiškai tavo pusėje.“¹²

Galiausiai planai statyti atominę elektrinę buvo atšaukti, o Borisas atrado kai ką, kas jį įtraukė panašiai kaip fizika, gal net labiau. Vis dažniau prie stalo ėmė skambėti žodis „politika“, ilgainiui imtas lydėti žodžio „rinkimai“.

Tiek Maša, tiek Žana gimė Sovietų Sąjungoje, ilgiausiai pasaulio istorijoje gyvavusioje totalitarinėje valstybėje, 1984-aisiais, kurie Vakarų vaizduotėje tapo totalitarizmo simboliu. George'o Orwello knygos nebuvo įmanoma išleisti visuomenėje, kurią ji vaizdavo, todėl sovietiniams skaitytojams ji nebuvo prieinama iki pat 1989 m., kai cenzūros gniaužtai atsilaisvino tiek, kad pagrindinis šalies literatūros žurnalas galėtų išspausdinti vertimą¹³. Tačiau 1969 m. žurnalistas Andrejus Almariakas išleido – t. y. atspausdino rašomąja mašinėle ir padalino draugams – knygos apimties rašinį, pavadintą „Ar Sovietų

Sąjunga išgyvens iki 1984 m.?“, kuriame įrodinėjo, kad režimas juda link subyrėjimo¹⁴. Almarikas, jau kalėjęs kaip politinis kalinys, buvo suimtas drauge su žmogumi, kaltintu knygos platinimu, abu buvo įkalinti. Savo ginamojoje teismo kalboje Almarikas sakė: „Aš suprantu, kad tokie teismai kaip kad šis yra skirti žmonėms bauginti ir daugybę žmonių jie įbaugins, tačiau vis tiek manau, jog idėjinio išsilaisvinimo procesas jau prasidėjęs ir jo nebeįmanoma apgręžti.“¹⁵ Jis kalėjo daugiau nei trejus metus, dar trejus turėjo praleisti tremtyje, o po to buvo priverstas palikti Sovietų Sąjungą. 1980 m. jis žuvo auto-katastrofoje Ispanijoje, vykdamas į žmogaus teisių konferenciją¹⁶. Sovietų režimas gyvavo toliau, net ir atėjus 1984-iesiems.

Tačiau dar po metų kažkas ėmė eizėti. Ar tą eizėjimą pradėjo naujasis generalinis sekretorius Michailas Gorbačiovas, ėmęs reikalauti pokyčių, skelbęs viešumą ir persitvarkymą? O gal jis tik įvardijo procesą, kurį prieš pusantro dešimtmečio mėgino aprašyti Almarikas? Almarikas įrodinėjo, kad marksistinė ideologija niekada taip ir neįsitvirtino, kad Rusų Stačiatikių Bažnyčia prarado savo įtaką ir kad be vienos visus vienijančios įsitikinimų sistemos šalis, įvairių socialinių grupių su jų skirtingais interesais plėšoma į visas puses, ilgainiui susinaikins.

Almarikas buvo vienas iš labai nedaugelio sovietinių piliečių, kurie matė sistemą kaip iš esmės netvarią, dauguma manė, kad ji yra sumūryta iš akmens ar veikiau padaryta iš sovietinio gelžbetonio ir tvers amžinai. Tais metais, kai buvo teisiamas Almarikas, kitas disidentas ir rašytojas, Aleksandras Galičius, sukūrė dainą, kaip nedidelė kompanija klausosi vieno jo įrašo. Vienas klausytojas perspėjo dainininką, kad jis labai rizikuoja tokiais antisovietiniais juokeliais. „Atsakys jam

šeimininkė: bijot autoriui nér ko, jis jau šimtas metų kaip miręs.“¹⁷ (Galičius priverstinai emigravo 1974 m. ir po trejų metų savo bute Paryžiuje mirė dėl nelaimingo buitinio atsitikimo, susijusio su elektra.)¹⁸

Visi, mąstę apie Sovietų Sąjungą, tiek šalies viduje, tiek išorėje, turėjo du trūkumus: jie turėjo daryti išvadas remdamiesi vien tik fragmentiškais žiniomis ir reikšti jas kalba, visiškai netinkama tokiai užduočiai. Šalis ne tik apjuosė visą svarbiausią, kaip ir visai nesvarbią informaciją paslapties ir melo mūrais, bet ir dešimtmečius nuožmiai kariavo apskritai su žiniomis. Simboliškiausias, nors nė iš tolo ne žiauriausias šio karo mūšis įvyko 1922 m., kai Leninas liepė laivu, vėliau gavusiu „Filosofų laivo“ pavadinimą (iš tikrųjų ten buvo keletas atskirų laivų), ištremti į užsienį du šimtus, o galbūt ir daugiau (istorikų skaičiavimai varijuoja) intelektualų – gydytojų, ekonomistų, filosofų ir kt. Tremtis buvo pristatyta kaip humaniška mirties bausmės alternatyva. Ateinančioms intelektualų kartoms pasisekė mažiau: apkaltinti nelojalumu režimui, jie būdavo įkalinami, o dažnai ir nužudomi paskiriant mirties bausmę, ir beveik visada jiems būdavo užkardomas kelias užsiimti savo pasirinktu mokslu¹⁹. Brandžiuoju režimo laikotarpiu socialinių mokslų suvaržymai plėtėsi ir, bėgant laikui, nuožmėjo. Kai ginklavimosi varžybos prispyrė sovietinę valdžią gaivinti ir vystyti tiksluosius mokslus ir technologijas, nebuvo nieko – ar beveik nieko, kas skatintų režimą vystyti filosofiją, istoriją ar socialinius mokslus. Šios disciplinos atrofavo taip stipriai, kad, kaip 2015 m. rašė vienas geriausių Rusijos ekonomistų, geriausi sovietiniai aštuntojo dešimtmečio ekonomistai nebepajėgdavo suprasti savo prieš pusšimtį metų rašiusių kolegų darbų²⁰.